

Ніколаюк М.В. Німецька освіта на Волині (др. пол. ХІХ – пол. ХХ ст.)// Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 118-137.

НІМЕЦЬКА ОСВІТА НА ВОЛИНІ (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЛ. ХХ СТ.)

4.1. Розвиток шкільництва у німецьких поселеннях Волині

У галузі німецьких освітніх процесів варто відзначити насамперед монографію І.М. Кулінича і Н.В. Кривця «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (Київ, 1997) та монографію волинського німця Арндта Н. «Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberlick» (1994), які розглядають проблему німецьких колоністів у загально-історичному ракурсі.

На Волині, яка була однією з найбільших губерній України, але вкрай малозаселеною, національними меншинами були поляки, євреї, чехи, німці. 150-200 років вони проживали поряд із корінними жителями – українцями, взаємозбагачуючись їхньою культурою, досвідом, знаннями, зокрема й здобутками у галузі шкільництва і родинного виховання. Однак оригінальний позитивний досвід цих меншин не був предметом дослідження.

Німці – працелюбний та висококультурний народ, представники якого зробили свій внесок у розвиток нашої вітчизняної культури, освіти та інших галузей життя. З німецьких колоній вийшло багато видатних особистостей, які присвятили своє життя праці та службі на користь нашому народу.

Волинь була на той час однією з найменш економічно розвинених губерній. Реформи, запроваджені царським урядом, не принесли результату, бо не зачіпали інтересів великих землевласників – поміщиків і земельних магнатів. Тваринництво губернії було занедбаним. Поміщицькі осередки визначали характер аграрних відносин. Орендна земля займала зовсім незначну частку в селянському землекористуванні.

Колонізація земель Волині розпочалася з кінця ХVІІІ століття, тобто після другого і третього поділів Польщі, за якими правобережна Україна відійшла до Росії і в її складі було утворено Волинську губернію. Це був перший етап формування німецької общини (а також єврейської, польської, чеської).

З другої половини ХІХ століття колонізація стає масовою, оскільки у Росії, в 1861 році, було скасовано кріпацтво, а царський уряд дозволив іноземцям купувати землю в приватну власність і надав колоністам податкові пільги. Вже до 1861 року на Волині нараховувалося 13711 німецьких поселенців, у 1874 році – 40503, в 1884 р. – 120395, а в 1907 р. – 181892 колоністи. В основному це були лютерани, баптисти та анабаптисти чи перехрещенці. Віровчення і церква цих конфесій в обов'язковому порядку вимагали, щоб діти мали елементарну освіту. Ця обставина зумовила швидке форсування відкриття німецьких шкіл на Волині. Якщо в 1865 році їх було всього 34, то через 20 років їх число зросло у 9 разів і склало 306, а в 1892 році – вже 337 шкіл. Це п'ята частина усіх шкіл Волині¹.

Першими спорудами, що будувалися колоністами, були церкви та школи. Віра в Бога завжди відігравала керівну роль не лише в духовному, але й у повсякденному житті німецьких колоністів. Це мало велике значення для розвитку шкільної справи на місцях поселень. Саме тому форму і зміст навчання до певної міри визначала конфесійна приналежність до тієї чи іншої протестантської течії. Релігійний характер і специфіка освіти змушували осілих німців ретельно опікуватися шкільною справою. Нерідко школи будувалися навіть раніше кірх (церков) і молитовних будинків. Поселенці наймали вчителя, створювали для нього побутові умови, а власники землі надавали колоністам деякі пільги на оподаткування шкільної території. У таких школах при розв'язанні освітніх завдань закладалися основи християнського світогляду і національної свідомості.

¹ Мукалов Н. Народная школа в Юго – Западном крае / Н. Мукалов. – К., 1982. – С. 39, 50, 53.

За даними перепису 1897 року на Волині серед представників різних релігій найбільш освіченими були протестанти (38,2%), іудеї (32,8%), мусульмани (27,3%), католики (22,8%), старообрядці (13,1%). Православні (11,7%) склали найменш освічену частину населення Волині.

Потреба в елементарній освіті у німців-колоністів була, в першу чергу, наслідком вимог їхнього віросповідання. І в менонітів, і в лютеран кожен віруючий повинен був уміти читати священні книги самостійно. Більше того, відповідно до лютеранських принципів, кожний підліток допускався до обряду конфірмації, лише витримавши своєрідний іспит на вміння хоча б читати різні церковно-релігійні тексти і знаючи основні релігійні догмати². Оскільки навчання велося переважно за Біблією, Євангелієм та іншими церковними книгами, у процесі навчання читанню і письму німецька школа виховувала дітей морально і духовно та знайомила їх з основними положеннями протестантського віровчення, заклала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості. В умовах перебування у чужому середовищі німецька школа допомагала волинським колоністам зберігати свою національну самобутність, свою мову, звичайї традиції, ментальність, духовну культуру.

Будівництво школи було однією з найважливіших першочергових турбот кожної колоністської общини. Тому навіть у перші роки проживання на Волині кілька сімей колоністів, які поселялись недалеко одна від одної, у складчину будували школу, наймали вчителя для навчання дітей. Інколи молитовні будинки споруджувалися пізніше, ніж школи.

Загальні основи освіти і виховання у німецьких школах визначали християнські засади. Зазначимо, що поряд з кожною лютеранською церквою була парафіяльна школа. Разом із церквою школа належала до конкретного об'єднання лютеран. У них німецькі діти отримували восьмирічну початкову освіту. У кожній школі було від двох до чотирьох викладачів – пасторів та світських наставників. Один із пасторів очолював церковне служіння та викладав Закон Божий і біблійні дисципліни, інший допомагав світським викладачам. При школах також були досить змістовні бібліотеки, що значно допомагало збагатити та урізноманітнити навчальний процес. У кожному німецькому поселенні на території всієї Російської Імперії, включаючи навіть Сибір, існувала школа, де дітям віком від шести до п'ятнадцяти років пропонувався курс восьмирічної початкової освіти. «Ці школи, – згадує один з колоністів Еміль Роледер, – були духовними вежами сили, без яких ми (німці) були б приречені на асиміляцію під тиском більш чисельних етносів Росії»³.

Досить часто вчителі читали Закон Божий безкоштовно, але в деяких колоніях отримували за це спеціальну доплату, яка складала на Волині в середньому 40 руб. на рік. Це була не дуже велика сума, якщо порівняти, наприклад, із сусідньою губернією, де вона сягала 208 руб., хоча для волинських учителів це було відчутним поповненням у сімейному бюджеті. Слід відзначити, що переважна більшість учителів не мала педагогічної освіти, а також спеціальних свідоцтв на право викладання, затверджених консисторіями. На Волині лише окремі німецькі шкульмейстери мали відповідні документи, отримані у Варшавській консисторії, які отримали під час учителювання в німецьких колоніях Царства Польського. Враховуючи специфіку навчального процесу, коли вчителю доводилося одночасно навчати 30-40 учнів (різних років навчання), високого рівня знань учнів досягти не вдалося. Головне завдання шкульмейстера полягало в тому, аби навчити учнів читати, писати, рахувати й ознайомити з основними положеннями лютеранського віровчення.

Рідкісним винятком у цьому ставленні була, наприклад, діяльність Альберта Цільке, вчителя німецької школи містечка Рожище Луцького повіту. Він закінчив курс навчання Варшавської учительської семінарії із званням учителя початкового міського або сільського двокласного училища. Він добре володів російською мовою і мав у школі російськомовні підручники. Рівень його освіти підкріплювався й високою оплатою праці: він отримував 250 руб. щорічно і мав приватну землю. Не випадково школа, в якій він працював, вважалася зразковою.

Під час рідкісних відвідин німецьких конфірмаційних шкіл російськими інспекторами окремі німці-вчителі, усвідомлюючи свою непідготовленість та професійну непридатність до педагогічної роботи і побоюючись чиновників, намагались продемонструвати, що вони навчають дітей і російській мові. Але виглядало це комічно, оскільки вони й самі майже не володіли нею,

² *Emil I. Roleder. Faith Under Four Flags – a Personal Diary of Russia's Germans. – Los-Angeles, 1978. – 187 с.*

³ Там само. – С.32.

мали поодинокі екземпляри російськомовних підручників, пояснювали матеріал польською, а з усього класу вмiли читати російською всього 2-3 хлопчики, які нічого не розуміли з прочитаного. І це при тому, що в німецьких школах Царства Польського влада вимагала вивчення російської мови, знання російського гімну та російських пісень. Але колоністи усiяко протистояли цьому, не хотіли купувати російських підручників. Повна самостійність і безконтрольність над школами з боку освітнього відомства сприяла тому, що вони залишались абсолютно німецькими за духом.

Щодо навчальних предметів, то обов'язковими в конфірмаційних школах були: Закон Божий, читання, письмо, основи арифметики й церковний спів. Якщо була можливість, то вивчали основи історії, географії, малювання і народознавство. Що стосується читання й письма, то їх вивчення мусило бути як німецькою, так і російською мовами. Але вивчення російської, за винятком окремих випадків, у більшості шкіл ігнорувалося.

Підручниками були переважно німецькі букварі, церковно-релігійні книги, німецькі підручники, видані в Німеччині, та підручники, видані Міністерством освіти Росії: російсько-німецькі букварі Ламашевича, посібники грамоти Грушецького та деякі інші. Бібліотек майже не було, а тому діти обмінювались між собою власними книжками.

Навчальний рік формально продовжувався з вересня до травня, але реально діти найчастіше вчилися з жовтня до кінця березня або до початку квітня, тому що активно допомагали батькам під час весняних і осінніх сільськогосподарських робіт. Вчилися переважно 5 днів на тиждень зранку до обіду.

Утримання та розвиток школи доручалися шульмайстеру, тобто директору школи, який обирався з освічених та суспільно-активних колоністів. Нерідко керування навчальним закладом доручалося місцевому пастору. Усі шкільні предмети викладалися переважно російською мовою, окрім німецької мови та релігії. Суботи були присвячені «конфірмаційним інструкціям», тобто глибокому розгляду питань віри та конфесії. У багатьох регіонах відповідальними за повну підготовку дітей до конфірмації були саме вчителі, а пастор, відвідуючи такі заняття, лише перевіряв учнів та надавав дозвіл на відвідування церкви.

Учителями у німецьких школах були лише чоловіки. У процесі навчання вчитель орієнтувався на індивідуальне засвоєння учнем навчальних предметів шляхом виконання завдань на уроках. Ситуація з підручниками була скрутною, лише окремі учні мали власні. Тому навчання проводилося за формами що використовувалися у гімназіях, з використанням наявних навчальних посібників⁴.

Кожного недільного ранку, за відсутності пастора, вчитель проводив «читацьке служіння». Упродовж дня він хрестив дітей, відвідував хворих та вмираючих, а також брав участь у похоронах. У його розпорядженні були всі церковні архіви, і він також виконував обов'язки церковного секретаря. Школа та церква фактично доповнювали та підтримували одна одну. В лютеранських школах вивчалися латинська та німецька мови, письмо, рахунок, проводилися уроки з музики, співів, учні отримували знання з географії та історії, також обов'язковим було вивчення російської мови.

Будувалися та утримувалися школи на кошти церковних общин, що очолювалися старійшинами. Кошти на утримання надходили від членів церков у вигляді пожертв, заповітів, а також десятини, що й у наш час є невід'ємною частиною християнського служіння членів протестантських церков. Як і в сучасних церквах протестантського віросповідання, так і раніше не було достатньо коштів на утримання та забезпечення шкіл, тому дуже часто вони використовували фінансову підтримку зарубіжних братів по вірі. Перша німецька школа на Волині була відкрита у 1797 році в колонії Скерневські Голендри Володимир – Волинського повіту. В ній навчалися чотирнадцять хлопчиків та вісім дівчаток (усього 22 учні)⁵.

На початку 1911 року на території Російської імперії було проведено перепис початкових шкіл. За ним на Волині на той час функціонувала 271 німецька школа, де навчалось 12254 учні. Серед українських губерній, де проживали німці, Волинська займала перше місце за кількістю школярів – німців. Також Волинь була першою за кількістю учнів на одного вчителя (43). За

⁴ *Гуго Гар*. Німецька школа у місті Новоград – Волинському / *Гар Гуго* // *Родина Волинь – «Волинь»*, 1999. – С.209.

⁵ *Philosophy of christian school education – 1995. - Association of Christian Schools International. – С.147.*

грамотністю на 1887 рік німці займали друге (після чехів) місце серед національностей, які проживали у Волинській губернії Російської імперії (у процентному відношенні 37,8 %).

Окрім шкіл, освіта й виховання колоністів поширювалися через мережу училищ (див. табл. 4.1)⁶.

Таблиця 4.1

Німецькі й російські школи та училища Волині

Назви повітів	Загальна кількість російських шкіл та училищ на повіт	Загальна кількість німецьких шкіл та училищ на повіт
Новоград-Волинський	23	71
Овруцький	16	3
Заславський	22	4
Старокостянтинівський	24	-
Кременецький	25	-
Ровенський	18	58
Острозький	13	6
Луцький	22	62
Ковельський	26	5
Дубинський	19	12
Володимир-Волинський	23	25
Житомирський	31	79
Усього	262	325

У німецьких школах навчалися не тільки лютерани. Багато корінного населення, в основному представники середнього класу, не маючи змоги навчати своїх дітей у гімназіях і реальних училищах, віддавали їх у протестантські, а іноді в католицькі, школи, де плата за навчання була невеликою. Зокрема, у 1909 році у лютеранських школах навчання для тих, хто не був членом об'єднання лютеран Волині, коштувало 10 карбованців на місяць. Із української та російської частини населення у німецьких школах навчалися діти, головним чином, дрібних поміщиків, буржуазії, ремісників, медиків та військових.

Зарплата вчителя в лютеранських школах сягала від 100 до 225 карбованців, зокрема в Гаймталі (Нова Буда), де кількість учнів була найбільшою серед лютеранських шкіл на Волині – 130. У школах із невеликою кількістю учнів учитель отримував до 70 карбованців. Світські вчителі, які не були членами об'єднання лютеран, але викладали деякі предмети, заробляли від 10 до 90 карбованців.

Щодо вчительських навчальних закладів, потрібно відзначити, що їх було не достатньо для забезпечення вчителями усіх німецьких шкіл на території Російської імперії. До 1900 року в німецьких колоніях (особливо в лютеранських об'єднаннях) виникла нагальна потреба в освітянах. Тому в цей час терміново почали створюватися вчительські семінарії. Одна з таких інституцій виникла в колонії Гаймталь. Перший випуск семінарії відбувся в 1904 році. Випускники її працювали на території всієї Волині⁷.

Німецькі школи на Волині були типовими зразками німецької ортодоксально-конфесійної школи, яка існувала і в Німеччині. Характерні її риси були перенесені поселенцями і в місця нового проживання, а саме: обов'язковість навчання всіх дітей без винятку, від станової приналежності та майнового цензу; керівництво і нагляд за школою з боку духовенства (пасторів); тісний зв'язок школи з громадою, яка на свої фінансові та матеріальні засоби будувала й утримувала школу та вчителя.

⁶ Відомості про кількість російських, німецьких, чеських та приватних навчальних закладів. – ЦДІАУК. – Ф. 268. – Оп. 314. – Спр. 111. – Арк.10-13.

⁷ Обзор Волинской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С.103.

Учням було особливо важко навчатися в цій школі, бо підручники, якщо і були, то російською мовою. Класи поділялися на групи, що склалися з кількох чоловік. Вони зустрічалися у вільний час і перекладали навчальний матеріал німецькою мовою. Усе це записувалося у зошит, який переходив із рук у руки, від одного учня до іншого, і кожен з нього потім собі занотовував.

Навчальний план школи включав: німецьку мову (читання, граматики, письмо, каліграфія, диктант, орфографія, твори), історію німецької літератури (читання та обговорення класичних творів), математику (лічба, алгебра, геометрія, тригонометрія, стереометрія, вправи на інтегралі), біологію (зоологія, ботаніка, геологія), хімію, фізику, географію, російську мову (читання, твір, диктант), музику (співи), спорт (фізична культура). У церковних школах також викладалися біблійні дисципліни та інколи малювання.

Діяльність німецьких шкіл на Волині до 1887 р. регламентувалася спеціальними правилами для євангелістсько-лютеранських шкіл у губерніях: Санкт-Петербурзькій, Новгородській, Чернігівській та Волинській, які були розроблені головною консисторією і затверджені Міністерством внутрішніх справ 10 березня 1840 р. Окремі права й обов'язки цих шкіл доповнювалися іншими розпорядженнями того ж міністерства. Зважаючи на те, що головним завданням цих шкіл, з точки зору духовенства та поліцейського міністерства, була підготовка дітей до конфірмації, то їх часто називали конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади. Вони були у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства і під загальним наглядом місцевих відомств Міністерства народної освіти, хоча останні втручались в діяльність конфірмаційних шкіл не мали законних підстав.

Філософія освіти і виховання, в основному, розглядалася в п'яти специфічних сферах: мета освіти, особи, які надають освіту, учень, навчальний план, зміст та процес навчання.

Філософію мети освіти можна поділити на дві специфічні мети: а) мета освіти – вчити учнів тому, хто вони є та ким їм визначено бути згідно з планом Бога. Усі люди, як носії Божого образу, повинні бути такими, як його син. Учні можуть дізнатися, ким вони повинні бути, лише пізнаючи Бога, і знати, що є добро і правда лише у спілкуванні з ним. Цінність та сенс життя – не те, що привласнюється, а те, що приймається і проявляється у житті в правильних взаємостосунках із Богом, іншими людьми та із самим собою. Особистість Ісуса Христа, як кінцеве відкриття того, ким є Бог, як і удосконалення людської природи, повинно бути центральним пунктом будь-якого виховання, відкидаючи всілякі антропоцентричні концепції;

б) мета освіти – забезпечити учнів необхідним запасом знань. Знання – це здобуття істини про реальний світ, що стає можливим тому, що перед дітьми поставав образ Бога. Наука і технології – право та обов'язок громадян. Освіта – ніщо інше, як виконання повелінь Бога. Святий Дух, працюючи у віруючих, дає їм можливість пізнавати творіння, включаючи самих себе.

Мета здобуття знань – моральне зростання, стати подібним до Христа, пізнавати соціальні та індивідуальні чинники моральної та естетичної поведінки.

Також важливе значення надається знанням та навичкам. Але учні повинні розуміти, що ці цілі мають сенс лише в більш широких рамках. Ціль таких знань – покращити політичну стабільність та етику в суспільстві, як і свою особисту святість, що можна узагальнити в ідеї прославлення Бога.

Філософія особистостей, що дають освіту: з тих пір, як Мойсей вивів дітей Ізраїля із Єгипту, освіта дітей була обов'язком їх батьків. До того, як дитина досягає шкільного віку, батьки впливають на розвиток мови, забезпечують базу загальних знань, допомагають розвитку мислення, встановлюють основні навички, передають конкретну систему цінностей.

У той же час добре видно розуміння важливості вчителів, що розглядається на прикладі синагог у Старому Заповіті. Згодом батьки передають свою відповідальність учителям, але, вважється тільки у справжньому партнерстві сім'ї та школи можна чекати гарних результатів освіти.

Філософія учня: німці – вихователі розглядали учня як особистість. По-перше, учні здатні пізнавати та розуміти фізичну реальність, контролювати її. По-друге, вони здатні оцінювати, робити висновки про моральність учинків.

Філософія змісту освіти: людина нічого не знає точно, поки не пізнає Бога. Людина пізнає Бога через Біблію, пізнає Бога через його дії. Творіння означає, що існує об'єктивна реальність, у людей знання є суб'єктивним, і воно може бути помилковим

Філософія навчання: є три висновки німецьких педагогів початку ХХ століття щодо цілі, учня та змісту процесу навчання; об'єктивний зміст істини веде до об'єктивного методу навчання; те, що учні – особистості, потребує особистісного підходу до навчання; мета бути подібним до образу Ісуса Христа фокусує процес навчання на оцінюванні.

Хоча більшість німецьких школярів формально закінчувала навчання разом з обрядом конфірмації, окремі з них мали бажання продовжувати освіту. Саме з цією метою спеціальним циркуляром попечителя Київського навчального округу від 11 вересня 1898 р. учнів-колоністів було дозволено приймати до місцевих двокласних училищ. А в 1901 р., за даними місцевої статистики, 36 учнів-лютеран навчалось у середніх навчальних закладах губернії.

Діти німців-городян мали можливість продовжувати навчання у гімназіях та вищих навчальних закладах. А в колоніях після закінчення шкіл колоністи самотужки продовжували розширювати коло своїх знань про світ, читаючи книги, газети, журнали, брошури, які сюди надходили. Найчастіше це робилося через пасторів і вчителів, а подекуди передплатниками преси були й самі колоністи.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ ст. в німецьких колоніях Волині сформувалась розгалужена мережа шкіл, у яких здобували початкову освіту майже всі діти поселенців. Німецькі школи були на повному утриманні колоністських общин і підпорядковані лютеранському духовенству.

У 1887 р. всі іновірні школи в німецьких колоніях Південно-Західного краю були переведені у відомство Міністерства народної освіти, і це призвело до початку їхньої реорганізації, кінцевою метою якої мала бути повна русифікація. Однак колоністи вчинили цьому опір, і політика русифікації німецьких шкіл не дала бажаних результатів.

Антиколоніальні законодавчі акти 80-90-х років ХІХ століття та намагання русифікувати німецьку освіту зупинили притік німецьких колоністів і викликали їх зворотню міграцію. Уже в 1899 році число німецьких шкіл скоротилося до 308, в 1901 році їх стало 296, через десять років – 271, а в 1914 році – лише 175 шкіл і 9710 учнів у них, що складало всього 10% від загальної кількості шкіл губернії і 5,3% від чисельності учнів.

Слід зауважити, що царський уряд не втручався у внутрішні справи лютеранських общин німців, але разом із тим постійно стежив за їх життям та діяльністю. Однак з початком Першої світової війни більшість німців Волині було депортовано. Це призвело до занепаду системи лютеранських шкіл та німецької початкової освіти загалом.

З приходом радянської влади на Україну ситуація в освіті національних меншин поліпшилася. Багато німців – лютеран повернулося на Волинь. Почався період так званої коренізації. Масово відкривалися школи, громадські організації та релігійні споруди, де спілкування та викладання проводилося рідною мовою народів, що населяли Україну. Проте невдовзі всі вони були закриті, а представники національних меншин були депортовані та репресовані.

З лав німецьких колоністів вийшло чимало відомих людей – учених, письменників, громадських діячів і просто гідних громадян, але багато з них залишились і без Великої, і без Малої Батьківщини. Лише в 1967 році, після довгих митарств, їм було дозволено повернутися до рідних осель. У 1989 році на Україні вже проживало 38879 німців, що повернулися з Німеччини та східних районів СРСР. Однак лише в Дніпропетровській, Донецькій, Одеській та Закарпатській областях вони проживають досить компактними групами, а в областях колишньої Волині (Волинській, Рівненській та Житомирській) вони розсіяні й живуть по кілька чоловік у районі.

Незважаючи на всі існуючі недоліки й проблеми в німецьких школах Волині, своє головне призначення – готувати дітей до конфірмації – вони виконували успішно, даючи їм заодно й початкову освіту.

Отже, німецькі колоністи Волині в середині ХІХ – на початку ХХ ст. у непростих умовах царської Росії і радянської влади зуміли нагромадити значний організаційно – освітній та навчально – виховний досвід. Оберігаючи кращі традиції німецького народу та спираючись на основоположні

засади християнського віровчення, німецькі колоністи взаємозбагачувалися українською культурою, досвідом і знаннями, в тому числі в галузі шкільництва і родинного виховання, здобутими в процесі спілкування з місцевими корінними жителями. Вони налагодили чітку систему патріотично – громадського виховання і підготовки молодого покоління до життя і праці.

4.2. Виховання дітей німецьких колоністів на Волині

Для волинських німців, як і для всіх німців Росії, була характерна поліконфесійність. Основну й чисельно переважаючу групу німецьких конфесій на Волині складали представники різних напрямків протестантизму і зовсім незначну кількість – інших віросповідань.

Що ж до німців-протестантів, то левову частку серед них складали лютерани, а інші представляли іменовані православ'ям секти, з яких на Волині були меноніти, баптисти, штундисти і зрідка деякі інші. Так у 1897 р. із загальної кількості (171331) німців губернії протестанти різних напрямків становили 98,72% (з них 163 990 осіб, або ж 95,71%, були лютеранами), а 1,18% належали до римо-католиків, а також до православних і навіть до іудеїв та старообрядців.

Що ж стосується німців римо-католиків, то майже всі вони були вихідцями з Царства Польського і походили від поляків, які прийняли німецьку мову й культуру⁸.

Меноніти заперечували пишність, ієрархію і побори католицької церкви, відмовлялись від професійних священиків і хрещення дітей у віці немовляти, відрікались від усякого насильства і зброї, чим і мотивували відмову служити в армії, що найчастіше породжувало причини переслідувань із боку влади. Волинські меноніти були тією частиною волинських колоністів, для яких головною причиною переселення були саме релігійні утиски в себе на батьківщині.

У менонітських поселеннях керувала рада старійшин, що мала необмежену владу і могла навіть вигнати за провину, а родичі не в праві були дати хоча б харчів на дорогу. У менонітів була дуже сильною взаємозалежність релігійного та економічного життя, оскільки землею володіла вся менонітська община. Тому відлучення від менонітської церкви означало для прихожанина втрату всіх прав і привілеїв, а наслідком було його видворення з колонії⁹. Місцеве населення Волині відзначало високу працелюбність та релігійність менонітів. Та й у звітах волинських губернаторів ще за 1835 та 1852 рр. зустрічаємо лише позитивні характеристики їхнього господарювання та громадського життя¹⁰.

Авторитет пастора багато в чому залежав від його особистих та професійних якостей. Якщо пастор був ключовою фігурою в релігійному житті всього приходу, то в кожній колоністській общині головну роль відігравав кістер, який дуже часто був одночасно й шульмейстером (вчителем). Кістери хоча й вважались священнослужителями, але до духовного стану не належали. Вони були першими помічниками пасторів і протягом року здійснювали всі дозволені їм поточні релігійні треби для членів своєї релігійної общини. Кістери складали порядок богослужінь, щонеділі й у свята виголошували в молитовних домах проповіді, хрестили дітей, ховали померлих, готували підлітків до конфірмації, виконували обов'язки канторів, тобто навчали співу релігійних пісень і керували церковними хорами і т.д. Вони мусили бути добрими психологами й тонко відчувати релігійні настрої серед своїх прихожан.

Приємним і радісним обрядом було хрещення дітей. Його намагалися здійснити якомога швидше, і найчастіше кістер проводив його наступного після народження дитини дня. Причому це обов'язково мало відбуватися в приміщенні кірхи або ж молитовного будинку. Часто хрещення проходило в батьківській домівці. Як свідчать метричні книги євангелічно-лютеранських приходів, охрестити дитину в окремих випадках міг не лише пастор чи кістер, а навіть повивальна бабка або ж хтось із батьків чи сусідів¹¹.

Обов'язковим для батьків новонародженої дитини був вибір для неї хрещених, або ж як записано в метричних книгах, «восприемников». Їх найчастіше вибирали з числа родичів чи

⁸ *Волинські зошити : наук. збірник. – Житомир : Вид-во «Волинь», 1994. – Т. VIII. – С. 91.*

⁹ *Вольц Е. Різдво на Волині / Е. Вольц // Волинські зошити : наук. збірник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. – Т. I. – С. 2.*

¹⁰ Там само. – С. 3.

¹¹ *Ардт К. Дитинство під Тучином та переселення / К. Ардт // Волинські зошити : наук. збірник. – Житомир: Вид-во «Волинь», 1998. – Т. I. – С. 14.*

односельців. Через те, що діти в німецьких сім'ях народжувалися дуже часто, а колонії були невеликими за кількістю сімей, то дорослим доводилось бути одночасно хрещеними для кількох дітей. Зазвичай хресних було двоє – один чоловік і одна жінка. Але в окремих випадках, переважно в містах і особливо в знатних сім'ях, їх могло бути навіть п'ять-шість. Наприклад, хрещеними («воспреемниками») Отто Генріха Гофмана, сина Рожищенського пастора в метричній книзі записані п'ять осіб: «1) Доктор Герман Керм; 2) Пробст Едуард Паукер; 3) учитель Рудольф Керм; 4) дівчиця Ємілія Гофман; 5) дівчиця Ольга Штильмарк»¹².

Існували і лютеранські общини, котрі займалися і нерелігійними функціями. Наприклад, при церквах організували каси взаємодопомоги, які управлялися виборними від прихожан комітетами. З таких кас виділяли гроші на будівництво та підтримку шкіл і вчителів, на підготовку кістерів та шульмейстерів, на придбання релігійної та навчальної літератури, шкільного приладдя учням та на інші потреби громади, а також для допомоги сиротам, потерпілим від стихійних лих та в інших скрутних матеріальних ситуаціях¹³. У містах члени лютеранських громад займалися благодійницькою діяльністю, створюючи для цього відповідні релігійні організації. Зокрема, в Житомирі у 1909 р. при євангелійно-лютеранському приході було засноване Товариство допомоги бідним, про яке ми згадували вище.

Слід звернути увагу й на те, що в німецьких колоніях постійно підтримувався дух германізму. Головну роль у цьому відігравала школа і церква, однак немало значили й зв'язки з Німеччиною. У своїй книзі «Германия в России» А.П. Ліпранді вказував, що в самій Німеччині існували спеціальні організації, головне призначення яких полягало у підтримці колоністів як у матеріальному, так і в моральному, культурному та політичному аспектах. Мета цих організацій полягала в тому, щоб зміцнювати єдність німців в усьому світі й підтримувати дух германізму скрізь, де компактно проживало німецьке населення. З цією метою колоністам надсилались портрети німецьких імператорів та канцлера Бісмарка, листи і брошури пангерманського змісту, надавалися грошові субсидії для відкриття та функціонування шкіл, а вчителям і пасторам – на так зване лютеранське місіонерство і т.д.

Атмосфера германізму в колоніях певною мірою підтримувалась і німецькою пресою, яка надходила переважно в міста. Навіть назви своїх поселень на Волині тривалий період німці утворювали в більшості від германських основ, підтримуючи й цим германські традиції.

Церковно-релігійну літературу колоністи купували в кістерів і пасторів, інколи отримували її поштою з Німеччини, зустрічались і розповсюджувачі такого роду книг, які розвозили їх по Волині.

Волинське баптистське духовенство також намагалось організувати релігійний навчальний заклад для молоді. У 1909 р. пастор Івановицького приходу Житомирського повіту Брандт подав губернатору прохання про відкриття біблійно-теологічних курсів для юнацтва баптистської віри в містечку Горошки, але отримав відмову. Такий же результат мало й звернення до попечителя Київського навчального округу. Лише департамент духовних справ Міністерства внутрішніх справ не відмовив, але направив прохача за дозволом у Міністерство освіти¹⁴.

Своєрідність громадських стосунків серед волинських німців-колоністів мала продовження і в сімейному житті; їх сім'ї, як правило, були багатодітними. Так у колонії Пілганів Луцького повіту в 1890 р. серед 26 сімей у 12-х було від 4 до 6 дітей, ще у двох – 7 і 9, а в усіх інших – 3 і менше¹⁵. Багатодітність серед німецьких сімей була традиційним явищем. Однак значна частина дітей помирала.

Підростаючи, діти поступово залучались до активної посильної праці в домашньому господарстві й таким чином здобували різні знання і практичні навички виконання землеробської, ремісничої та домашньої роботи. А після конфірмації, що найчастіше відбувалась у 15-ти річному віці, вони вже вважались дорослими і користувалися усіма правами та обов'язками членів колоністської громади.

---

¹² Там само. – С.15.

¹³ Там само. – С.19.

¹⁴ Там само. – С.39.

¹⁵ Там само. – С.38.

Педагог-меноніт М. Штраус виділив такі негативні моделі батьківського виховання: батьки, які усе дозволяють своїм дітям; батьки-опікуни; батьки, які постійно бурчать; батьки-маніпулятори; батьки-диктатори; батьки, які не дотримуються послідовності у вихованні; батьки-«квочки».

Батьки, які усе дозволяють своїм дітям. Це стосується сімей, де дитині все дозволено, і вона сприймає це, як належне. Батьки вважають, що покарання заважають вільному розвитку дитини. Вони намагаються використовувати менше заборон. За такою моделлю основою виховання є уявлення про те, що людина добра або нейтральна по відношенню до добра та зла. Головним є – самовираження, самовизначення дитини. Головна цінність – воля: відповідальність і самоконтроль придуть пізніше.

Батьки-опікуни. У цій моделі батьки контролюють кожен крок дитини, повністю відділяють її від життя. Причина такого ставлення – страх, або піклування про власний спокій. Такі батьки оберігають свою дитину (і продовжують оберігати, коли вона і підросла) не стільки заради дитини, як задля самих себе.

Батьки, які постійно бурчать. Такі батьки безперестанку повчають своїх дітей: кожен наказ повторюється декілька разів. Якщо дитина не реагує, піднімається лайка. Батьки цим самим привчають своїх дітей до непослуху. Дитина просто не чує батьків до тих пір, доки не здійметься лайка. Таким чином, людина вчиться ігнорувати владу: спочатку – батьківську, а далі – й іншу.

Батьки – маніпулятори. Самою розвиненою маніпуляцією є гра на почуттях. Один з її прийомів – достукатись до совісті дитини (інколи це робиться свідомо). У результаті цього може постраждати те почуття довіри, яке повинно було бути між батьками та їх дітьми, якщо їх відносини були побудовані на любові. Дитина починає думати, що її люблять не саму по собі, а за її дії і вчинки. Її самооцінка занижується.

Батьки – диктатори. Батьки-диктатори вважають, що їхні слова є законом. Вони вбачають небезпеку вседозволеності й налаштовані не допустити її. Оскільки батьки завжди праві, то між ними і дітьми постає «стіна відчуження». З точки зору батьків-диктаторів, дозволити дитині захищатись – значить підірвати їхню владу.

Батьки, які не дотримуються послідовності у вихованні. Батьки, які не дотримуються послідовності у вихованні дітей, переходять від однієї системи виховання до іншої. Діти у такому випадку не можуть зрозуміти, що від них хочуть. У дитини, яка виросла у такій сім'ї, може розвинути невпевненість у собі, її життя буде проходити в постійній невизначеності.

Батьки-«квочки». До цієї категорії належать батьки, центром життя для яких є їхня дитина. В основі цього лежить давня філософія : чим більше батьки віддають свого часу дітям і жертвують для них, тим краще. Дитина, яка звикла бути у центрі уваги, зростає егоїстичною і невдячною. Почуття відповідальності, повага до інших для них ніщо: головне – власне життя. Такій дитині важко навчитися вмінню розпізнавати – егоїзм заважає судити справедливо. Будувати розумні плани така дитина не вміє – вона звикла піклуватися лише про себе.

Заперечуючи такі моделі виховання, пастори, старійшини німецьких колоній, учителі намагалися виховувати дітей на кращих німецьких традиціях у церкві, школі, родині. При цьому цікавим є те, що старші, батьки, діти, крім трудових, навчальних, буденних обов'язків, спільно проводили всією колонією різноманітні свята, читання, концерти, які мали не лише глибоко релігійну, а й духовно-естетичну спрямованість.

Час для спілкування та відпочинку колоністи найчастіше знаходили у вихідні та святкові дні. Робочим же часом дорожили і намагалися використати його якомога продуктивніше. У гості ходили найчастіше в свята і на запрошення з приводу певних сімейних подій (хрестини, весілля та ін.). У свята, а інколи й у вихідні дні, в когось у хаті або й у клуні влаштовували танці, де молодь мала можливість провести час у своєму середовищі, повеселитися, позалицятися¹⁶. В окремих великих колоніях існували духові оркестри, музичні хори, які виступали під час великих релігійних свят та важливих урочистих подій у житті колонії¹⁷.

¹⁶ Войтенко А.Б. Житомирщина: Історичний нарис : [навч. посібник] / А.Б. Войтенко, О.М. Двашенко, А.С. Кузьмін. – Житомир: «Полісся», 2003. – С.30.

¹⁷ Там само. – С.31.

У середовищі німецьких поселенців існували й різні форми усної народної творчості. Часто вони відображали саме період і особливості життя на Волині. Так із уст одного з найстаріших жителів згадуваної нами колонії Анета в 1926 р. було записано уривки з пісні про важку працю перших колоністів при освоєнні волинських поліських земель.

Такого роду творіння найчастіше співали в компаніях, у присутності дітей, аби ті змалку усвідомили, що лише за рахунок важкої праці попередніх поколінь було досягнуто їхнє матеріальне благополуччя. Таким чином виховувалась любов до праці й повага до старшого покоління.

Аналіз викладеного вище матеріалу засвідчує, що волинські німці в переважній більшості були лютеранами, хоча зрідка зустрічались і представники інших релігійних конфесій. Усе громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання дітей у середовищі поселенців будувались на релігійних началах протестантського віровчення. Лютеранська релігія була одним із важливих факторів, який не лише створював відчуття єдності серед німецького населення Волині, але й суттєво сприяв збереженню ними своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в інонаціональному середовищі. У цілому ж глибока релігійність німців була чи не найважливішою ознакою їхньою духовного життя та високої національної культури, що змалку прищеплювалася дітям.